

Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja

(Predavanje na sestanku arhivarjev v Škofji Loki 16. novembra 1959)

A. Kratek pregled zgodovine arhiva

Vsak družbeni razred oziroma vsaka družbena formacija pripisuje določenim dogodkom poseben pomen in jih zato tudi posebej, to je n drobneje in natančneje, raziskuje. Tako tudi naša družba pripisuje poseben pomen proučevanju razvoja socialističnih sil, zlasti delavskega razreda in Komunistične partije Jugoslavije, ki sta v svojem, več desetletij trajajočem, hudem boju izbojevala narodno in socialno osvoboditev jugoslovanskih narodov ter postavila trdne temelje socialističnemu družbenemu redu. Zato se je avgusta 1959 ustanovil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, ki ima nalogo znanstveno proučevati in raziskovati delavsko gibanje, delovanje komunistične stranke in ljudsko revolucijo na slovenskem ozemlju ter socialistično graditev v Ljudski republiki Sloveniji. V Inštitut sta se vključila Zgodovinski arhiv CK Zveze komunistov Slovenije in Muzej narodne osvoboditve Ljudske republike Slovenije. In tako zdaj arhiva teh dveh ustanov sestavljata arhivski oddelek novega Inštituta.

Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja je glede na delovno področje Inštituta poseben arhiv, glede na nekatere skupine fondov — predvsem partizanskih in sovražnih vojaških ustanov — pa edini tovrstni arhiv v Jugoslaviji. Vojnozgodovinski inštitut JLA v Beogradu je namreč po osvoboditvi povsod drugod prevzel tovrstno arhivsko gradivo, pustil ga je le v Sloveniji, kjer je bila že ustanova, ki je že med samim osvobodilnim bojem zbiralav arhivsko gradivo. To je bil Znanstveni inštitut pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki mu je odlok Izvršnega odbora Osvobodilne fronte o ustanovitvi z dne 12. januarja 1944 naložil za nalogo: »...da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje naša narodnoosvobodilna borba v sedanosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodnoosvobodilne borbe znanosti sami.« Inštitut, ki ga je vodil dr. Fran Zwitter, je začel znašati iz raznih krajev prve desetine knjig (dobil jih je celo iz Trsta in Celovca) ter tako ustvaril najnujnejšo osnovo za svoje delo. Od 12. marca 1944 dalje je dobival tudi po dva izvoda vsake publikacije, ki je izšla v okviru osvobodilnega gibanja.

Znanstveni inštitut je začel ustvarjati tudi arhiv in je imel svojega strokovnega arhivarja. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je namreč po kapitulaciji Italije poskrbelo tudi za arhivsko gradivo, ki ga je našlo v raznih krajih na osvobojenem ozemlju. Ivo Pirkovič je v novomeških zaporih že od spomladi 1943 s pomočjo svojih zaupnikov med stražniki — skupino karabinerjev okoli socialističnega Franca Canelle iz Milana in sloven-

skih orožnikov — pripravljaj zaplembo arhivskega gradiva divizije »Isonzo«. Ob kapitulaciji Italije mu je s pomočjo Vida Turka, dijaka Lada Škrbca-Pajka, ki so ga po izdaji nato domobranci obesili v Novem mestu na neko vrtno ograjo, in študenta tehnike Marjana Plaperja uspelo preprečiti požig arhivskega gradiva divizije »Isonzo«. Gradivo je izročil v varstvo in pregled profesorju Janku Jarcu. Ta ga je takoj po prvem nemškem bombardiranju Novega mesta 14. septembra 1943 odpeljal ponoči na treh lojtrskih vozovih v vas Sela pri Dolenjskih Toplicah. 4. oktobra 1943 je Ivo Pirkovič poslal iz Toplic Izvršnemu odboru OF dopis, v katerem pravi:

»Do sedaj se je zbral arhivski material, ki so ga pustili Italijani, sistematično menda samo v Novem mestu. To bi bilo potrebno storiti tudi za druge kraje osvobojenega teritorija, Kočevje, Belo krajino, Suho krajino, Mirensko dolino. Zato bi bilo potrebno poslati po teh krajih nekoga s posebnimi navodili in pooblastili, ki jih pa mora izdati Izvršni odbor OF. Pooblastila morajo imeti namreč moč, da se v posameznih krajih dana navodila vojaškim oblastem tudi dejansko izvrše. Naš odposlanec, ki je že izvežban v tem poslu, bi samo material zbral in ga predal v varstvo komandam, dokler ne bi bil odposlan naprej. V evidenco bi vzel tudi material, ki ga eventualno imajo v rokah komande.

Kakor sem že sporočil, bi v zadevi organizacije arhiva rad govoril s kom merodajnim od IO.

Vzorec pooblastila za tov. Vida Turka, ki mu mislimo poveriti omenjeno misijo, prilagam.«

Čez štiri dni, to je 9. oktobra, je profesor Janko Jarc poslal Upravni komisiji za osvobojeno slovensko ozemlje dopis, v katerem pravi, da »je potrebno takoj izdati civilnim in vojaškim oblastem osvobojenega ozemlja nalog za zbiranje in shranitev vsega tiskanega in pisanega materiala, ki se kakorkoli nanaša na slovensko revolucijo in ki so ga pustile razpadle okupatorske vojaške formacije ali pa oddelki bele garde in civilne ter policijske italijanske oblasti.«

Na osnovi tega dopisa je Odsek za narodno vzgojo in prosveto Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje, ki ga je vodil profesor Jože Zemljak, 10. oktobra 1943 pripravil okrožnico, v kateri je okrožnim odborom OF in komandam vojnih področij naročil:

»1. Takoj je treba začeti z zbiranjem vsega pisanega in tiskanega gradiva, ki se kakorkoli nanaša na narodnoosvobodilno borbo, ki so ga pustile razpadle okupatorske vojaške oblasti, oddelki bele garde ter civilne in policijske italijanske oblasti. Sem spadajo knjige, tiskovine, letaki, zemljevidi, zasebna pisma, fotografije itd.

2. Zbrano gradivo je treba zložiti v zaboje, zaboje zabiti ter jih depozirati pri vojaških komandah, ki naj bodo za gradivo odgovorne, dokler ne pridejo nadaljnja navodila.

3. Gradivo je treba shraniti na suhem in varnem kraju.

4. Vsak zaboj naj bo opremljen z napisom: »IOOF — arhiv« in z označbo kraja, kjer je bilo gradivo nabrano.

5. Zbiranje in shranjevanje gradiva je treba izvršiti takoj in brez odlašanja, ker dragoceno gradivo, ki je razmetano, vsak dan bolj propada.

6. Prosimo, da nam krajevne oblasti o izvršenih nalogah, če ne bodo dobile drugačnega navodila, pošiljajo svoja poročila.

Okrožne odbore in komande področij prosimo, da bi to okrožnico poslale v vse kraje, kjer so se nahajale prej italijanske posadke, karabinjerske postaje in oddelki bele garde.«

Nato našteje okrožnica vse kraje na operacijskem področju italijanske divizije »Isonzo«, kjer so bile vojaške posadke, karabinjerske postaje in oddelki bele garde in pove, da bodo za postojanke na ostalem slovenskem ozemlju vedele oblasti v Kočevju in drugod. Drugi dan je okrožnico poslal Izvršnemu odboru OF s pripombo:

»Ker je tov. Bogdan (Osolnik — op. T. F.) rekel, da ste baje že vi izdali okrožnico o arhivih, in ker smo mi tako okrožnico v tem času pripravili, vam jo pošiljamo, da jo uporabite, če še niste vaše odposlali. Stvar je nujna.«

V ohranjenem arhivskem gradivu nisem našel nobene od teh okrožnic — niti tiste, ki bi jo naj izdal Izvršni odbor OF niti one, ki jo je pripravil Odsek za narodno vzgojo in prosveto Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje. Sodim, da je Izvršni odbor OF menil, da je Pirkovičev predlog, naj Vid Turk prepotuje vse osvobojeno ozemlje, boljši od vseh okrožnic.

Vid Turk je v času od 11. do 17. oktobra napravil pot Dvor—Kočevje—Velike Lašče—Krka—Dvor in že 17. oktobra je Ivo Pirkovič poročal iz Podturna Odseku za narodno vzgojo in prosveto Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje:

»1. Na poti Dvor—Kočevje je na obeh straneh ceste razmetanega mnogo arhivskega materiala, ker so bili na tem sektorju zaustavljeni in razoroženi oddelki divizije Isonzo. Ker na tem sektorju ni vojaških in civilnih oblasti, ni kurir ukrenil nič. Najbrž je material od vlage že uničen.

2. V Kočevju je kurir zbiral material sam tri dni s petimi pomočniki in zbral 13 zabojev. Nadaljeval je delo na isti način tov. Milan Lesjak. Ves material bo deponiran v hiši bivše občine št. 75, dokler ne pridejo druga navodila.

3. V Stari cerkvi je dal kurir navodila za zbiranje materiala na vojaškem poveljstvu in naročil, da pošljejo zbrano v Kočevje.

4. Od D. Ložine do Dolenje vasi je gradivo zopet raztreseno ob cesti. V Dolenji vasi je kurir naročil vojaški komandi, da se zbere raztreseni material in vse skupaj pošlje v Ribnico.

5. V Ribnici je dobil nalogo zbrati italijanske papirje tov. Franc Divjak. Shranjeno bo na komandi mesta.

6. Od Gorenje vasi do Brega je zopet videti ob cesti papirje, ki jih je po nalogu kurirja zbral terenski odbor (tov. Jože Tanko) in jih bo odposlal v Ribnico.

7. V Žlebiču je prevzel nalogo zbiranja terenski odbor in bo ta odbor poskrbel za Sodražico. Poslano bo v Ribnico.

8. Za Velike Poljane in Ortnek bo poskrbel terenski odbor (tov. Gregorič) in bo poslano v Velike Lašče. V Velikih Laščah je prevzela navodila komanda mesta, ki bo poskrbela tudi za Turjak. Odposlano bo vse v Ribnico.

9. Za Male Lašče in Rašico poskrbita krajevna terenska odbora in odpošljeta v Velike Lašče.

10. S Pomikev bo terenski odbor poslal material na Videm.

11. Komanda mesta na Vidmu dostavi robo v Ribnico.
12. Komanda mesta na Krki bo poskrbela za Krko, Zagradec, Videm in Stično in zbrano odposlala v Žužemberk.
13. Zagradec in Ambrus še nista očiščena razpršene bele garde, vendar pa bosta terenska odbora storila, kar se da, in odposlala gradivo v Žužemberk.
14. V Žužemberku je prevzela nalogo občina in ostane gradivo do nadaljnjega v mestu.
15. Gradivo z Dvora odpošlje terenski odbor v Žužemberk ali v Toplice.«

Odsek za narodno vzgojo in prosveto Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje je na pobudo Iva Pirkoviča posređoval tudi glede arhivskega gradiva na Turjaku. 20. oktobra 1943 je poslal okrožnemu kulturnemu referentu v Velikih Laščah naslednji dopis:

»Po osebnih sporočilih smo zvedeli, da gre na gradu Turjaku v izgubo mnogo arhivalnega gradiva iz arhiva Turjačanov. Gradivo ima gotovo mnogo dragocenih podatkov o preteklosti tako kraja kakor družine Turjačanov, gotovo največ pa o socialni preteklosti našega kmeta in naše vasi. Sedaj se to gradivo malomarno zameta ali celo brezvestno uničuje.

Takoj poišči človeka, ki bo sedaj pó vsem gradu raztresene papirje, fascikle, listine, knjige, mape itd. pobral in v varnem zaboju shranil, morda na gradu samem ali kje drugje. Gre za vsak košček papirja, za vsako knjigo in vsak zapisek. Ko bo to arhivsko gradivo zbrano, spravljeno v zaboje in shranjeno na varnem mestu, Te prosimo, da nas o tem obvestiš.

Ker gre za narodno zgodovinsko dragoceno gradivo, stori takoj vse, da se reši čimveč in čimprej.«

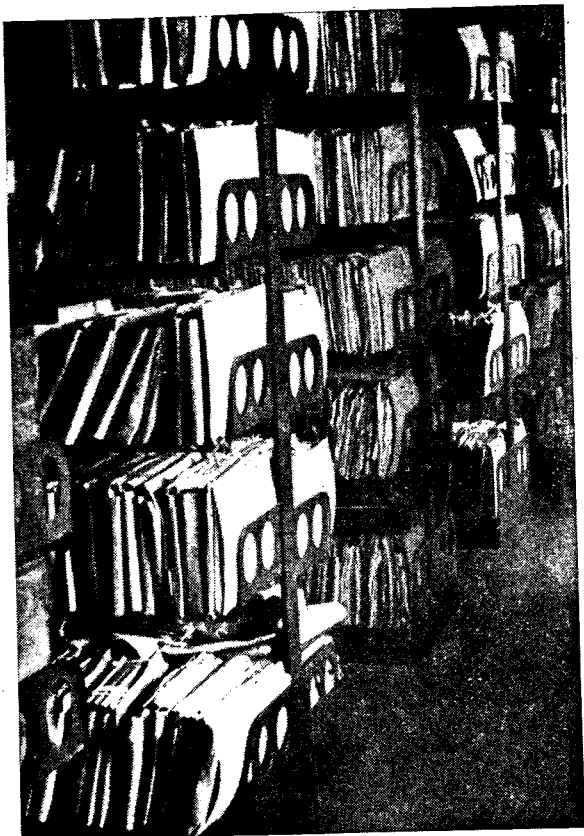
Ko je bilo Novo mesto že dvakrat bombardirano, je poslal Odsek za narodno vzgojo in prosveto Upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje na pobudo Janka Jarca 20. oktobra 1943 rajonskemu kulturnemu referentu v Novem mestu naslednji dopis:

»Tov. prof. Jarc iz Novega mesta, ki je sedaj zaposlen s pregledovanjem arhivalnega gradiva, kar ga je ostalo po italijanskih oblasteh, nam je sporočil sledeče:

V Novem mestu so v nevarnosti, da se porazgubijo ali uničijo dragoceni knjižni in arhivski viri. Gre tu za knjižnico bivšega Sokolskega društva, za knjižnico profesorja F. Seidla, za knjižno zalogo v Krajčevi knjigarni ter za mestni arhiv, ki je trenutno v neki sobici na podstrešju v ubožnici. Skrb za te stvari ste poverili tov. akad. Bogu Komelu. Javite mu, naj ukrene vse — z Vašo pomočjo — da se spravijo na suho in varno knjige iz knjižnic. Iz Krajčeve knjižne zaloge bi knjige mogli poslati v uporabo vojaškim edinicam. Za mestni arhiv kakor tudi še za kakšne druge arhive, naj enako poskrbi, da se rešijo pred eventualnim bombardiranjem oziroma pred posledicami bombardiranja. Izstavite mu potrdilo, da bo mogel opolnomočeno rešiti gornje zadeve. Pomoč naj si poišče med novomeškimi profesorji in dijaštvom.«

Vsi navedeni dopisi izpričujejo skrb nastajajoče ljudske oblasti in nekaterih vestnih posameznikov za to, da se arhivsko gradivo ohrani. Žal pa ta skrb in prizadevanje nista mogli dati polnega uspeha, ker so Nemci že 21. oktobra 1943 začeli ofenzivo proti osvobojenemu ozemlju na Dolenj-

Pogled v arhivsko skladišče
Inštituta za zgodovino delavskega
gibanja v Ljubljani

skem in Notranjskem. Zato se je v glavnem ohranilo le tisto arhivsko gradivo, ki sta ga skrila Janko Jarc in Ivo Pirkovič sama.

Prvi je voz gradiva skrila v gozdiču pri Dolenjskih Toplicah, dobra dva voza v kraški jami blizu ceste med Podturnom in Obrhom, dva velika zaboja pri znancih v Podhosti, en zaboj pa v vasi Vrhe pri Hinjah. Drugi — Ivo Pirkovič — pa je šest manjših zabojev gradiva zakopal v Občicah. Sovražnik je odkril skrivališče v Podhosti in v kraški jami med Podturnom in Obrhom. Zaboj gradiva, ki ga je shranil v vasi Vrhe pri Hinjah, so pozimi 1943—1944 raznesle partizanske enote. Tako se je ohranilo le tisto arhivsko gradivo, ki ga je profesor Jarc skrila v gozdiču pri Toplicah in tisto, ki ga je shranil Pirkovič. Tudi iz Kočevja so pred Nemci odpeljali vsaj en voz gradiva — del registrature kočevske podružnice »Emona« — pod Friedrichstein, a je bil voznik izdan. Nemci so ga prisilili, da je povedal za skrivališče, kjer so nato gradivo uničili, voznika pa odvlekli v neko taborišče, od koder se baje ni več vrnil. Sovražnik je v tej ofenzivi požgal tudi 18 skritih zabojev registrature divizije »Macerata«, ki jo je narodnoosvobodilna vojska razorožila na Kočevskem.

Zgodaj spomladi 1944 je Janko Jarc poskrbel za prevoz ohranjenega arhivskega gradiva iz Dolenjskih Toplic v Belo krajino, junija 1944 pa je bil postavljen za arhivarja Znanstvenega inštituta na Rogu. Ivo Pirkovič je po

nemški ofenzivi svojih šest zabojev arhivskega gradiva izkopal, presušil in preložil v dva bencinska soda, ki ju je učitelj Martin Šlibar s cestarjem Rogljem nato zakopal v samotno požgano zidovje in zrušil nanju še ostanke sten. Nekaj dragocenejših arhivalij pa je Pirkovič sam ponoči zakopal na odprtem polju v Podturnu. Oba soda je spomladi dvignil iz zemlje, gradivo spet presušil in izročil Znanstvenemu inštitutu. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev je 1944. leta začela načrtno pregledovati ohranjene arhivalije in izdajati tako imenovane »Dokumente« (I-IV) o zločinih okupatorja in domačih izdajalcev. Znanstveni inštitut prve mesece namreč ni imel arhiva, kot je razvidno iz njegovega poročila 25. aprila 1944. V njem pravi:

»Arhiv osvobodilnega gibanja, ki ga imamo v načrtu, obstaja začasno le v majhni zbirki naših in sovražnikovih listov in letakov...«

Do konca junija 1944 je ta zbirka vsebovala »94 naših in 18 sovražnih letakov, razen tega še okrožnice Predsedstva SNOS in Komisije za ugotovitev zločinov«. Tedaj je direktor Inštituta poročal:

»Zdaj se je dosegel sporazum s Komisijo za ugotovitev zločinov in z obveščevalnim oddelkom Glavnega štaba in naš Inštitut je že prevzel večje število fascikljev italijanskih arhivalij. Potreben je postal poseben arhivar in te dni bo prevzel to funkcijo tov. Jarc, ki je bil doslej le naš sodelavec za belokranjsko okrožje.« Leta 1945 so arhiv preselili z Roga v Črnomelj, nato pa so ga preko Gorskega Kotara in Vipave 10. maja 1945 pripeljali v Ljubljano.

Zavedajoč se, da vojna uničuje tudi kulturne vrednote, je Predsedstvo SNOS izdalo »Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti«, ki je bil objavljen najprej januarja 1945 v Slovenskem poročevalcu, pozneje pa v Uradnem listu. Izvajanje tega odloka in nadzorstvo nad tem izvajanjem so takrat poverili odseku za prosveto pri Predsedstvu SNOS ob sodelovanju Znanstvenega inštituta. Ta dva sta potem izdala vsem narodnoosvobodilnim odborom »Okrožnico o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov«, v kateri naročata, naj narodnoosvobodilni odbori postavijo v svojih območjih svoje zastopnike, ki naj med drugim napravijo »spisek vseh na svojem ozemlju nahajajočih se arhivov, bivših državnih in samoupravnih uradov, dalje morebitnih zasebnih, župnijskih, graščinskih arhivskih zbirk«. Poizvedujejo naj, »ali so še kje ostali italijanski oziroma nemški vojaški ali civilni spisi, jih takoj zberejo in pošljejo Znanstvenemu inštitutu... Posebno pažnjo je treba obračati na zbiranje vsega partizanskega propagandnega gradiva zlasti od 1941 do spomladi 1944. Pokrajinski, okrožni oziroma okrajni in krajevni zastopniki naj zbirajo podatke o spravljениh arhivih OF odborov in arhivih zlasti prvih partizanskih enot...« itd.

Člani Znanstvenega inštituta so imeli zlasti spomladi 1945. leta nekaj sestankov o arhivskih vprašanjih s predstavniki drugih civilnih ustanov narodnoosvobodilnega gibanja. Tako je bil n. pr. 10. marca 1945 sestanek predstavnikov Znanstvenega inštituta in nekaterih uradov Predsedstva SNOS (verske komisije, notranjega odseka in osrednje pisarne). Sprejeli so sklep, naj osrednja pisarna opozori vse odseke Predsedstva SNOS. »f. naj ne uničujejo nobenega odvažnega in ne več uporabnega arhivskega

gradiva, temveč naj vsak odsek skrbi, da bo vse to gradivo čimprej in varno shranjeno; 2. opozoriti je treba vsa okrožja in ostale upravne enote, da store isto s svojim arhivskim materialom, ki mora biti obenem shranjen tako, da v nobenem primeru ne pade sovražniku v roke. Že sedaj je treba pripraviti vse potrebne okrožnice, da se ob času osvoboditve naših krajev vse odredbe glede arhivov takoj razširijo na vse urade in se jim naroči, naj najstrože čuvajo vse arhive vseh bivših oblasti in uradov.« Novi sestanek o zaščiti arhivov so imeli nato 28. marca 1945, 16. in 23. aprila 1945 pa je imela sestanek Komisija za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije. Ugotavljala je škodo in sklepala o ukrepih, ki bi jih bilo treba izvršiti, da bi bila škoda v bodoče čim manjša. Določila je tudi svoje poverjenike za okrožja.

Ko se je približevala osvoboditev slovenske zemlje, je Znanstveni inštitut mnogo razpravljal tudi z zastopniki Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije o zbiranju in varovanju partizanskega gradiva, kakor tudi o zavarovanju okupatorskih in drugih arhivov. Glavni štab je že mnogo mesecev pred popolno osvoboditvijo ponovno razposlal vsem svojim enotam natančna navodila, kako naj ravnaajo, da bodo arhivalije zavarovali pred uničenjem. Takoj po osvoboditvi, dne 18. maja 1945, pa je z naredbo št. 47 ukazal enotam, naj vse arhivalije zberejo na Taboru v Ljubljani.

Znanstveni inštitut je po osvoboditvi skladno z odloki in okrožnicami, ki so izšli že na osvobojenem ozemlju pred koncem vojne, prevzel skrb predvsem za arhivsko gradivo iz dobe narodnoosvobodilnega boja. S sodelovanjem zgodovinskega oddelka pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije in pozneje pri štabu IV. armade se je lotil zbiranja partizanskega arhiva in sicer tako, da je zbiral Znanstveni inštitut predvsem gradivo civilnih ustanov osvobodilnega boja, Zgodovinski oddelk Glavnega štaba Slovenije oz. IV. armade pa arhive vojaških enot in ustanov in jih pozneje izročil Znanstvenemu inštitutu. Ta je tudi še nadalje zbiral arhivsko gradivo okupatorskih in kvislinskih ustanov in enot. Mnogo gradiva je dobil predvsem v mestih, kjer so bili sedeži nemških deželnih svetnikov (v Celju samem na primer 400 fasciklov registrature deželnega svetnika in nad 60 fasciklov registratur Wehrmannschafta itd.).

B. Razdelitev arhiva in pregled ohranjenega gradiva

Tako se je pri Znanstvenem inštitutu oziroma Muzeju narodne osvoboditve LRS, ki se je 1948. leta razvil iz njega, v kratkem času nabralo mnogo arhivskega gradiva, ki so ga začeli grobo urejati in deliti v partizansko, kvislinsko in okupatorsko. Z ustanovitvijo Inštituta za zgodovino delavskega gibanja se je zbiralno področje arhiva razširilo in tako delimo zdaj skladno z delovnim področjem Inštituta, predvsem pa z organizacijo zgodovinskega oddelka, arhivski oddelek v naslednje odseke:

- I. odsek za obdobje do leta 1918,
- II. odsek za obdobje med obema vojnama,
- III. odsek za obdobje narodnoosvobodilnega boja in
- IV. odsek za obdobje socialistične graditve.

I. Odsek za obdobje do leta 1918

Odsek za obdobje do leta 1918 ima najmanj arhivskega gradiva. Sem bi spadale arhivalije prvih delavskih društev, Jugoslovanske socialnodemokratske stranke itd. Toda to gradivo, kolikor je ohranjeno, je v glavnem še v drugih arhivih, tako da so v našem arhivu le malenkosti (zapisniki sej Splošnega delavskega izobraževalnega društva od februarja 1892 do februarja 1904, zapisniki sej Splošne delavske zveze »Vzajemnost« v Ljubljani od septembra 1909 do marca 1913, zapisniki sej vodstva Splošne železničarske organizacije v Trstu za leti 1911 in 1912, registratura Akademskega ferialnega društva »Adria« v Gorici od 1910 do 1928, mikrofilmano gradivo sodnega procesa proti Železnikarju v Celovcu).

II. Odsek za obdobje med obema vojnama

Odsek za obdobje med obema vojnama ima znatno več gradiva. Sem bi spadale registrature organizacij KPJ oziroma KPS, Socialistične stranke Jugoslavije in njenih frakcij, Narodnosocialistične stranke, krščanskih socialistov, sindikalnih organizacij vseh barv in strok itd. Toda arhiv ima le dele nekaterih registratur in posamezne arhivalije. To gradivo nosi pečat svoje dobe, saj je zatiranje delavskega gibanja, zlasti pa ilegalno delovanje Komunistične partije Jugoslavije oziroma Komunistične partije Slovenije (od aprila 1937), onemogočilo normalno nastajanje, registriranje in varovanje dokumentov in publikacij.

Za zgodovino KPJ v Sloveniji oziroma KP Slovenije je zato najpomembnejše gradivo iz sodnih procesov proti komunistom. V arhivu je 522 urejenih in 37 neurejenih sodnih spisov za čas od 1918. do 1941. leta, ki vsebujejo sezname aktivnih komunistov, podatke o delu ilegalnih organizacij KPJ, SKOJ, Rdeče pomoči, Mednarodne delavske pomoči, legalnih sindikatov, društev itd., dokazilne in obremenjevalne dokumente (letake, brošure, knjige, pisma in poročila, resolucije in izjave itd.), zapisnike zasliševanj, obtožnice, obsodbe. Naj navedem nekaj najpomembnejših:

spisi proti delavcem in kmetom iz Šmihela in Stopič, Vinice, Škofje Loke, Brestanice (tedaj Rajhenburga), Cerknice zaradi uporniškega gibanja v letih 1918—1919;

spis proti voditeljem splošne delavske in železničarske stavke aprila 1920, ki vsebuje tudi stenografski zapisnik železničarske konference in pripravljalne konference za ustanovitev KPJ v Sloveniji;

spis proti komunističnim mladincem iz Ljubljane leta 1921;

spis proti komunističnim mladincem iz Trbovelj in Hrastnika leta 1922, ki vsebuje izvirne resolucije in statut; sprejet na ljubljanskem kongresu SKOJ leta 1922, resolucijo I. državne konference KPJ leta 1922 o političnem položaju in nalogah KPJ;

spis proti komunističnim mladincem z Jesenic leta 1923;

spis proti udeležencem spopada med delavci in orjunaši 1. junija 1924 v Trbovljah, ki vsebuje mnogo gradiva o delu KPJ, SKOJ in Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (izvirne dokumente o proletarskih akcijskih četah, stenografski zapisnik pokrajinske konference Neodvisne delavske stranke Jugoslavije 4. maja 1924, resolucije in napotila te stranke itd.);

spis proti Albertu Hlebcu, kjer so zapiski o plenumu CK KPJ decembra 1925;

gradivo iz sodnih spisov proti 80 slovenskim komunistom leta 1931, ki vsebuje tudi poročilo ljubljanske policije o akcijah KPJ v Sloveniji od novembra 1928 do maja 1930;

spis proti Izaku Feuerberku in 31 soobtoženim leta 1933, kjer so podatki o delu komunistov na ljubljanski univerzi in o delu organizacij KPJ v Ljubljani in Ptuj;

spis proti Pavlu Tepini in 39 soobtožencem s seznamom partijske literature, izdane leta 1934 in prepisi dokumentov iz arhiva PK KPJ za Slovenijo iz časa IV. pokrajinske partijske konference;

spis proti Milanu Apihu leta 1934 zaradi dela v mariborski partijski organizaciji;

spis proti Vinku Kristanu in 27 soobtožencem leta 1941 zaradi dela v novomeški partijski organizaciji.

Zbranih je dalje 827 dokumentov različnega izvora o delu KPJ v Sloveniji, tako razne tiralice, protikomunistični referati, poročila in ovadbe policije, orožništva in srezkih načelnikov, dopisi in okrožnice predsedstva deželne vlade Slovenije, banovinske uprave, Komande dravske divizijske oblasti in IV. armijske oblasti, ki so zasledovale delo Partije.

Dragocena je tudi zbirka brošur in letakov iz partijske tehnike pri Novaku v Tacnu leta 1940.

Arhiv ima tudi registrature ali vsaj njihove dele nekaterih sindikalnih organizacij, dalje študentskih organizacij (Akademskega društva »Triglav« od decembra 1910 do 1938, Slovenskega kluba na ljubljanski univerzi za 1940. in 1941. leto, Jugoslovanskega akademskega podpornega društva v Ljubljani od 1935. do 1941. leta, akademskega društva »Žarja«, dalje Glavnega in izvršilnega odbora Društva kmečkih fantov in deklet od 1934. leta naprej in zbirko arhivalij o mezdnih gibanjih in stavkah iz registrature Trboveljske premogokopne družbe in o splošni stavki leta 1920 iz registrature Deželne vlade za Slovenijo.

III. Odsek za obdobje osvobodilnega boja 1941—1945

Odsek za obdobje osvobodilnega boja 1941—1945 je prav gotovo najbogatejši in najpomembnejši, saj bo to obdobje še dolgo časa predmet nadrobnega raziskovanja in proučevanja, vse dotlej, dokler ne bomo dobili dobre in popolne zgodovine naše ljudske revolucije.

Po izvoru oziroma prejšnjem lastništvu delimo arhiv iz dobe narodno-osvobodilnega boja v štiri pododseke, in sicer za:

1. partizanske fonde, 2. nemške fonde, 3. italijanske fonde, 4. kvislinske fonde.

Seveda je ta delitev umetna, saj se često težko odločimo, kam naj damo ta ali oni fond. Ker je to najstarejša delitev fondov v našem arhivu, je vendarle smiselno, da jo obdržimo.

1. Partizanski fondi

Partizanski fondi so vsekakor najpomembnejši, saj so najneposrednejša in najzvestejša priča največjega obdobja naše zgodovine — narodne osvo-

boditve in socialistične revolucije. Zaradi boljše preglednosti jih delimo v fonde vojaških ustanov in enot ter v fonde političnih in oblastnih ustanov.

a) Fondi vojaških ustanov in enot

Količina ohranjenega gradiva že sama na sebi kaže nenehno rast naše partizanske vojske — od zbiranja prvih maloštevilnih partizanskih čet poleti in jeseni 1941 pa do zaključnih operacij naših armad in korpusov za osvoboditev domovine. Najmanj gradiva je za čas od začetka osvobodilnega boja poleti 1941 pa do njegovega prvega večjega razmaha spomladi 1942. Poleg partizanskega zakona, ki ga je izdalo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sredi julija 1941, in nekaj zapiskov (n. pr. za Pohorsko četo, Stiško četo, Kamniški bataljon itd.) se je gradivo ohranilo le posredno preko tiska, med katerim je najvidnejšo vlogo odigral Slovenski poročevalec, saj so v njem izšli ne samo najpomembnejši odloki in povelja političnih in oblastnih organov osvobodilnega boja, marveč tudi poročila o partizanskih vojaških akcijah.

Količina partizanskih arhivalij pa se vidno poveča spomladi 1942, in sicer tako zaradi močnega porasta slovenske partizanske vojske (iz petih bataljonov so nastali številni odredi, ki so se združili v štiri grupe odredov) kot tudi zaradi uvedbe partizanske administracije. Medtem ko so sprva partizanske enote spravljale le došle dopise, so zdaj začele spravljati še kopije ali pa prepise odposlanih dopisov. Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je namreč že 7. aprila 1942 naročilo štabu III. grupe odredov:

»Bilo bi dobro, da v bodoče vsaj od važnejših pisem obdržite kopijo. Arhiv, ki se vam bo na tak način nabral, shranite dobro na primernih mestih (zakopljite). Ni treba posebej naglašati, kakšno dragocenost predstavlja ta arhiv, ki bo zvesta slika slavnih in junaških dni osvobodilne borbe slovenskega naroda.«

Verjetno je tako naročilo tudi štabom ostalih grup, a se nam pisma niso ohranila. Da so štabi res ravnali po naročilu Glavnega poveljstva, kaže to, da se je za čas do velike italijanske ofenzive ohranilo sorazmerno mnogo arhivskega gradiva, tako da smo ga celo po vojni precej izkopali (registratura Šercerjevega bataljona, Krimskega odreda) in da so štabi grup celo sami predpisali, da naj se uvede administracija. Tako je štab III. grupe odredov 30. maja 1942 izdal odločbo št. 10 »O knjigovodstvu in arhivu«, v kateri naroča:

»1. V posebni mapi je treba shranjevati vse naredbe in dnevna povelja, ki jih izdajajo nadrejene enote. V svojih naredbah in dnevnikih poveljih naj se držijo tiste oblike naredb in dnevnikih povelj, kot jo ima štab grupe.

2. Vsa pošta, ki jo odredi in bataljoni sprejemajo ali odpošiljajo, mora biti spravljena v posebnem arhivu.

a) *inhibit* za pošto, ki prihaja...

b) *ekshibit* za pošto, ki odhaja...

3. Za blagajniško knjigo naj se v vseh enotah, ki imajo blagajno, uporabljajo običajne blagajniške knjižice majhnega formata...

4. Inventar. V knjigo naj se vpišejo vsi podatki o inventarju edimice od orožja do hranil...

5. Vse enote naj vodijo dnevnik, v katerega naj vpisujejo vse akcije in druge važne in zanimive zadeve, ki jih enota doživlja...«

Odredbo, v kateri je štab III. grupe odredov celo določil rubrike za obe vrsti delovnika, so nekateri odredi (n. pr. Dolenjski 10. junija 1942) predpisali svojim bataljonom. In tako imamo iz tega časa ohranjene vse vrste pisarniških izdelkov — od dopisov do delovodnikov, od inventarja do seznamov borcev itd.

Sprva so vojaške enote nosile svoje »arhive« s seboj, ko pa so ti tako narasli, da bi to oviralo premike, so jih zakopavale v »bunkerčke«, za katere je vedelo le nekaj borcev. Največkrat se je to zgodilo ob začetkih sovražnikovih ofenziv. Štab Šercerjevega bataljona Krimskega odreda je na primer 8. julija 1942 naročil svojim četam: »Četne arhive dobro zavijte in jih spravite na suh kraj. Za skrivališče naj vé samo nekaj najzanesljivejših tovarišev, katerih imena sporočite štabu.« Tako je tudi za čas teh ofenziv ohranjenega znatno manj gradiva, prvič zato, ker je bilo zaradi stalnih premikov in pretrganih zvez manj pisarniškega poslovanja, drugič pa zato, ker je sovražnik nekajkrat odkril skrivališča arhiva in zaplenil arhivalije. Sprva jih ni uničeval, marveč prevajal in objavljaval v svojih poročilih, dopisih ali v posebnih informacijskih vestnikih. Tako so Italijani prevedli dokumente iz registratur Glavnega poveljstva in CK KPS, ko so 23. avg. 1942 v ofenzivi na Rogu odkrili kraško jamo, kamor sta oba foruma skrila arhiv, za Štajersko pa se je tako ohranila vsebina najpomembnejših partizanskih dokumentov do avgusta 1942, ker so Nemci 18. julija 1942 v okolici Bočne, 14. avgusta 1942 na Gozdniku in 15. avgusta na Črnem vrhu pri Taboru našli registrature I. štajerskega bataljona in njegove 3. ter 4. čete in jih objavili. Enako so se nam iz zaplenjenih partizanskih dnevnikov ohranili podatki za brežiški pohod oktobra—novembra 1941.

Pozneje je sovražnik dokumente nekajkrat popolnoma uničil.

Najmanj arhivskega gradiva za ta čas ima Primorska, ki je v osvobodilnem boju vse do spomladi 1943 zaostajala za drugimi slovenskimi pokrajinami in je prvi ohranjeni partizanski vojaški dokument šele iz septembra 1943.

Obseg arhivskega gradiva za obdobje od italijanske ofenzive do kapitulacije Italije kaže nekakšno sorazmerje med pokrajinami. Nobena pokrajina ni brez ohranjenega arhivskega gradiva, pa tudi nobena pokrajina nima popolnoma ohranjene registrature. Prve štiri slovenske partizanske brigade imajo le malo gradiva, pač pa se je ohranil nadroben pregled njihovih bojev in premikov, ki ga je po njihovih poročilih za čas od decembra 1942 do maja 1943 vestno izdelal načelnik štaba Dolenjske operativne cone in poznejši načelnik Glavnega štaba NOV in POS narodni heroj Milovan Šaranović. Tudi prvi primorski brigadi sta skoraj brez arhivskega gradiva, prav tako prvi dve slovenski diviziji, ustanovljeni julija 1943. Zato so tem pomembnejši in dragocenejši dnevniški posameznih borcev in komandantov (Vidmarjev, Borštnarjev, Pirjevčev, Bratužev, Cubničev itd.).

Višji in nižji vojaški organi so bili dolgo časa brez vsakih notranjih organizacijskih enot in so zato vse akte — tako tiste, ki so prihajali, kakor kopije odposlanih — nalagali drugega vrh drugega. Že pred kapitulacijo Italije pa se pojavi pomembna novost.

Glavni štab NOV in POS, ki je imel sprva le nekaj ljudi (v glavnem komandanta in politkomisarja, njuna namestnika, načelnika štaba — vsi so bili največkrat pri različnih enotah), je že junija 1943 dobil prve oddelke, ki pa so se prav razvili šele po kapitulaciji Italije. Imeli so svoje lastne registrature, v katerih je ponekod, na primer v operacijskem oddelku, prišlo celo do delitve aktov po krajevnih in vsebinskih vidikih. Približno iste notranje organizacijske enote sta imela štaba obeh slovenskih partizanskih korpusov — VII. in IX., ki sta se ustanovila po kapitulaciji Italije, ter slovenske partizanske divizije.

Ustanovitev novih enot, dokončna organizacija naše vojske, formiranje notranjih organizacijskih enot v štabih večjih vojaških enot, nastanek velikih osvobojenih ozemelj, že utrjeno omrežje kurirskih poti in novi načini vzdrževanja zvez (telefon, radio), vse to je pospeševalo nastanek večjih registratur in dovoljevalo, da so se ohranjale, zato je večina ohranjenega partizanskega gradiva ravno iz časa po kapitulaciji Italije. To gradivo bi bilo še obsežnejše, če ne bi bil sovražnik poleg že omenjenih italijanskih arhivalij odkril še nekaj skritih arhivalij partizanskih enot (n. pr. Tomšičeve brigade na Mašunu, ki ga je zakopal njen komandant Stane Semič-Daki in po osvoboditvi zaman vneto iskal, saj smo našli v domobranskem arhivu cele strani seznama zaplenjenih dokumentov Tomšičeve brigade, kar nam je povedalo, da je bilo skrivališče odkrito) in če ne bi bilo ostalo precej gradiva za vedno zakopanega, ker so tisti, ki so ga zakopali, padli ali pa pozabili, kje so ga zakopali. Nekaj gradiva so našli še pravočasno, med tem je prav gotovo najpomembnejši del registrature Glavnega štaba od avgusta do novembra 1943, ki ga je tov. Daki izkopal šele poleti 1954 na Rogu. Te arhivalije so bile močno zlepljene in poškodovane, a jih naš konservatorski oddelek uspešno popravlja.

Kljub temu, da je iz časa po kapitulaciji Italije, zlasti pa še po šesti sovražni ofenzivi, ohranjenega sorazmerno mnogo arhivskega gradiva, pa so še velike vrzeli. Medtem ko so fondi Glavnega štaba, njegovih oddelkov, zaledne vojaške oblasti in štaba IX. korpusa še dokaj popolni, so precejšnje vrzeli v fondu štaba VII. korpusa, ki je izgubil del registrature v sovražnem napadu na Kočevski Rog sredi aprila 1945. Sovražnik je pri Rdečem kamnu odkril skrivališče in arhiv zažgal. Toda precej arhivalij so pozneje rešili in čakajo, da jih konserviramo, ker so močno ožgane.

Štab IV. operativne cone in štab XIV. divizije sta izgubila mnogo arhivalij ob nemški ofenzivi v Savinjski dolini decembra 1944 in januarja 1945.

Sorazmerno najmanj gradiva za to obdobje imajo brigade, kar je tudi razumljivo, saj so bile to glavne udarne enote naše vojske in zato v stalnih spopadih s sovražnikom. Delale so tudi velike pohode in zato pogosteje skrivale arhivalije. Tako imajo Tomšičeva, Šercerjeva in Bračičeva brigada v XIV. diviziji le skromne dele registratur. (Vse tri komaj za fascikelček!) Tudi Šlandrova in Zidanškova v IV. operativni coni imata arhivalij komaj za fascikel, enako Gubčeva, Cankarjeva in 12. brigada v XV. diviziji. Nekoliko več imajo Levstikova, 9. in Ljubljanska v XVIII. diviziji, vendar nobena nima vsega. Še največ gradiva je za Gregorčičevo, Bazoviško in Kosovelovo brigado v XXX. diviziji ter za Vojkovo brigado v XXXI. diviziji, katerih fondi so skoraj popolni, slabše pa je z Gradnikovo in Prešernovo brigado.

Tudi fond italijanske divizije Garibaldi-Natisone, ki je decembra 1944 prišla v IX. korpus, ni popoln. Tudi prekomorske brigade, ki so v letih 1944—1945 prišle na jugoslovansko ozemlje, nimajo ohranjenih registratur. Imajo le nekaj arhivalij, več jih ima le 5. prekomorska.

Fondi odredov, ki so se ustanovili konec 1943 in v začetku 1944 (Briško-beneški, Istrski, Južnoprimorski, Škofjeloški, Bohinjski, Kokrški, Koroški, Pohorski, Lackov, Kozjanski itd.) so popolnejši, kar je razumljivo, saj so bili odredi tedaj stalne enote na določenem ozemlju s posebnimi nalogami, bolj so poznali teren, znali so bolje skriti svoje arhivalije in jih pozneje tudi najti, ker so se gibali po manjšem ozemlju.

Kot sovražniku mi uspelo odkriti nobene naših večjih partizanskih bolnišnic, tako se je ohranilo tudi skoraj vse njihovo arhivsko gradivo.

Arhivsko gradivo slovenskih partizanskih enot hrani tudi arhiv Vojnozgodovinskega inštituta JLA v Beogradu, ki ga je dobil od nekaterih enot. Del registrature Gubčeve brigade je v Novem mestu, nekaj gradiva štajerskih enot je v mariborskem arhivu in muzeju NOB, metliški muzej pa ima izkopani del registrature obveščevalnega centra Belokranjskega odreda.

b) Fondi političnih in oblastnih ustanov

Fondi političnih in oblastnih ustanov niso nič manj pomembni od prej naštetih. Šele proučevanje le-teh omogoča zgodovinarju spoznavati osvobodilni boj v celoti, saj se ta ni bil samo na bojnih poljanih, ampak na vseh področjih življenja slovenskega naroda.

Tudi za politične in oblastne ustanove osvobodilnega boja velja, da so najpomembnejši odloki vse do spomladi 1942 ohranjeni le v tisku. Tako n. pr. od 81 partizanskih dokumentov, objavljenih v prvi knjigi Zbornika dokumentov NOV, samo štirje niso vzeti iz tiska. Za ta čas je ohranjenih le nekaj dopisov oz. poročil, predvsem za Štajersko.

Registrature najvišjih političnih in oblastnih ustanov so ohranjene šele od druge polovice 1942. leta dalje, ko je bilo vodstvo osvobodilnega gibanja že na osvobojenem ozemlju. Približno v istem času začno nastajati registrature tudi pri nižjih organih. Za te je značilno, da imajo partijski komiteji in odbori OF dolgo časa skupne registrature.

Kot pri vojaških enotah so tudi tu neokrnjene registrature zelo redke in ni glede ohranjenega gradiva nobenega sorazmerja med pokrajinami in okrožji, saj imajo Primorska, Dolenjska in Notranjska še dokaj dobro ohranjene fonde, Gorenjska znatno slabše, Štajerska in Koroška pa jih nimata skoraj nič.

Med fondi političnih in oblastnih ustanov je prav gotovo najpomembnejša skupina fondov partijskih komitejev, to je CK KPS, pokrajinskih, okrožnih in okrajnih komitejev, saj so razpravljali o vseh vprašanih osvobodilnega boja na svojem območju.

Registratura CK KPS se začne šele avgusta 1942. Arhivalije, ki jih je imel CK KPS do tedaj, so propadle, ker je sovražnik odkril bunkerje, in sicer: 9. in 10. decembra 1941 v Podmilščakovi ulici 19 in na Aljaževi c. 6 v Ljubljani, 26. oktobra 1942 v Obrjah pri Polju, kjer so aretirali in pozneje ustrelili Valentina Petača, ki je arhivalije skrnil in jih do danes niso našli, ter 23. avgusta 1942 na Rogu, ko so Italijani našli skrite arhivalije, jih prevedli in so tako ohranjene v prevodih. Od avgusta 1942 registratura

CK KPS nima vrzeli. Danes je težko reči, kakšna je bila njena notranja delitev. So pa v nji tudi dopisi, ki so jih vojaške enote pošiljale Glavnemu štabu NOV in POS (predvsem samo do 1944. leta). Po osvoboditvi pa se je s to registraturo združil del registratur OK KPS Novo mesto in PK KPS za Primorsko. V celoti je ohranjena tudi registratura Poverjenišтва CK KPS za Primorsko in Gorenjsko iz leta 1944.

Starejši od registrature CK KPS je tako imenovani »Kardeljev arhiv«, ki ga je imel tov. Kardelj kot član Vrhovnega štaba in politbiroja CK KPJ. Nastajati je začel po Kardeljem prihodu v Slovenijo sredi marca 1942 in ima 209 izredno pomembnih dokumentov. Dragocena so tudi njegova pisma Vrhovnemu štabu in CK KPJ z globokimi analizami razvoja osvobodilnega boja na Slovenskem.

Od pokrajinskih partijskih komitejev ima najboljše ohranjeno registraturo PK KPS oziroma Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje, a se tudi ta začenja šele poleti 1942. Nekoliko pozneje, od konca 1942 se začenja registratura PK KPS za Gorenjsko, ki je prav tako zelo dobro ohranjena, medtem ko PK KPS za Štajersko in Koroško nimata skoraj ničesar. V tako imenovani »Ljubljanski pokrajini« ni bilo tovrstnih organov, ker je bil tu CK KPS in imel neposredne stike z okrožji.

Zelo popoln je fond IOOF, ki je bil vse do črnomaljskega zasedanja SNOS februarja 1944 tudi izvršilni organ najvišjega slovenskega oblastnega organa SNOO. Imel pa je dotlej tako za dopise političnega kot za dopise oblastnega značaja eno samo registraturo. Medtem ko so njegovi odloki in okrožnice kot samostojni dokumenti ohranjeni že iz 1942. leta, pa tečejo drugi dopisi šele od aprila 1943. Posebni registraturi sta imela njegova upravna komisija in odsek za propagando, prav tako tudi uredništvo Slovenskega poročevalca.

Ločitev dopisov političnega in oblastnega značaja se pojavi šele februarja 1944, ko se po črnomaljskem zasedanju SNOS osuuje njegovo predsedstvo.

Predsedstvo SNOS ima dobro ohranjeno registraturo, prav tako njegovi odseki in komisije, Znanstveni inštitut in Denarni zavod Slovenije.

Od pokrajinskih odborov OF ima največ gradiva POOF za Primorsko, in sicer od druge polovice 1942. leta dalje. V splošni ljudski vstaji po kapitulaciji Italije pa se je ustanovil Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo, ki je bil poseben oblastni organ vse do srede januarja 1944 in imel svojo lastno registraturo. Tudi leto pozneje, sredi septembra 1944, se je ob volitvah v organe ljudske oblasti ustanovil Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje kot oblastni organ za zvezo med Predsedstvom SNOS in primorskimi okrožji. Tudi ta je imel lastno registraturo, ki je v celoti ohranjena. Tudi POOF za Gorenjsko ima precej gradiva, POOF za Štajersko in Koroško pa nimata skoraj ničesar.

Še največ gradiva je ohranjenega za okrožja, vendar šele od začetka 1943 dalje. Edino za kočevsko okrožje seže registratura nazaj do 1. junija 1942. Ohranil jo je njegov sekretar Alojz Zalar in je eden najpomembnejših virov za raziskovanje problematike prvega osvobodjenega ozemlja na Slovenskem leta 1942. Druga okrožja na Dolenjskem in Notranjskem imajo gradivo šele od druge polovice 1943. Okrožja na Primorskem imajo zelo dobro ohranjeno gradivo vse od svojega nastanka — v začetku leta 1943

— do osvoboditve, okrožja na Gorenjskem ga imajo manj, na Štajerskem in Koroškem pa zelo malo in to šele od 1944. leta dalje.

Okraji imajo manj gradiva kot okrožja in je glede na pokrajine med njimi isto razmerje kot pri okrožjih — Primorska ga ima največ (19 okrajev, med katerimi je tudi Beneška Slovenija, za katero je zelo mnogo gradiva), Gorenjska nekaj (3 v kranjskem in 4 v škojeloškem okrožju), Štajerska in Koroška nič.

Arhivalije terenskih oziroma krajevnih organov so le redkost, zelo malo pa je tudi gradiva ženskih in mladinskih organizacij 1943—1945.

2. Nemški fond i

Za arhivalije partizanskega izvora velja, da so jim ves čas od njihovega nastanka dalje posvečali posebno pozornost in varstvo. Tega pa ni mogoče trditi za arhivalije nemškega izvora. Če bi bili naši ljudje in naša vojska bolj poznali ustrezna navodila o varovanju arhivalij, če bi se bili povsod našli ljudje, ki bi jih bili zbrali in varovali, bi jih imeli danes mnogo več, posebno registratur nemških občin in krajevnih vodstev Štajerske domovinske in Koroške ljudske zveze, česar imamo najmanj, in bi mnogokje pisanje občinskih kronik za dobo NOB ne zadevalo na toliko težav.

Kar zadeva arhivalije nemškega izvora, nimamo registratur osrednjih policijskih, orožniških, oblastnih in političnih organov z Gorenjskega in Štajerskega od 1941 dalje ter Ljubljanske pokrajine in Primorskega od jeseni 1943. dalje. Usode teh arhivalij ne poznamo.

Zaenkrat je najpomembnejša zbirka fondov policijskih in orožniških ustanov na Gorenjskem in Štajerskem. Toda ta obsega le fonde nižjih orožniških ustanov — okrožij, oddelkov in postaj, medtem ko nimamo nič arhivalij iz registrature višjega vodje SS in policije Erwina Rösenerja in njegovega štaba za uničevanje »band«, poveljnika redarstvene policije Alpenland (Mascusa, Brennerja oz. Knofeja), komandantov orožništva za Koroško oz. Štajersko, orožniških glavarstev Kranj, Maribor in Celje, komandantov varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko in Sp. Štajersko — torej osem za nas najpomembnejših registratur tistih organov, ki so močno odločali o usodi tisočev Slovencev (izseljevanje, razlašanje, raznarodovanje), o protipartizanskem boju (čistke, akcije, ofenzive) in krutih represalijah (streljanje talcev, interniranje njihovih sorodnikov, potujčevanje njihovih otrok, požiganje vasi itd.). Fondi, ki jih imamo, nam lahko vse to osvetlijo le za določena manjša območja. Njihov pomen pa je dostikrat bolj v tem, da imajo ohranjene okrožnice, povelja in dopise prej naštetih ustanov. Ta okolnost je nekatere arhivarje pripravila do tega, da so te okrožnice, povelja itd. (predvsem ciklostirana) izločili iz fondov nižjih ustanov in napravili nekakšne zbirke ter tako zavrgli načelo provenience.

Od okrožnih orožniških poveljstev sta popolna le fonda za Radovljico na Gorenjskem in Trbovlje na Štajerskem, nekoliko manj popolna sta fonda za Celje in Kranj, samo odlomki pa so ohranjeni za Brežice in Kamnik. Za nobeno orožniško postajo ali oddelek nimamo popolnega fonda, pač pa imamo za 20 postaj oz. oddelkov le dele njihovih registratur (Gorenja vas, Golnik, Jezersko, Železniki, Jesenice, Kamnik, Lukovica, Guštanj, Prevalje,

Mežica in Libeliče na Gorenjskem oz. na Koroškem ter Ruše, Oplotnica, Vrnsko, Zalec, Kozje, Laško, Trbovlje, Hrastnik in Zagorje na Štajerskem).

Enako kot orožniške postaje imajo drobce razne policijske enote, predvsem bataljoni in čete.

Od arhivalij vojaških ustanov je najpomembnejše Trečckovo poročilo o bojih s XIV. divizijo februarja 1944 in njegov vojni dnevnik od julija do oktobra 1944, dalje vojni dnevnik 18. Landeschützen-polka iz Celja od novembra 1943 do srede 1944 ter informacijska poročila 13. SS-policijskega polka s Koroškega poleti 1944. Manj pomemben je fond 2. čete 517. Landeschützen-bataljona z Gorenjskega ter del registrature 188. rez. gorske divizije s Primorskega. Pomembnejši del registrature — predvsem poročila o protipartizanskih akcijah — je v arhivu Vojnozgodovinskega inštituta v Beogradu. Za proučevanje nemške propagande na Primorskem in v Istri od 1943 dalje je zelo pomembna razmeroma dobro ohranjena registratura jadranskega poveljstva propagandne Standarte-SS »Kurt Eggers« iz Trsta. Vse drugo so bolj drobci brez posebne uporabne vrednosti za zgodovino-pisje NOB.

Za proučevanje sovražnikovih političnih ukrepov proti slovenskemu ljudstvu in njegovemu osvobodilnemu gibanju so pomembne arhivalije obeh nemških organizacij — Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze. Čeprav sta bila sedeža obeh zveznih vodstev na našem ozemlju — to je v Mariboru in na Bledu —, ni v našem arhivu nobene njunih registratur. Registraturo zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze so Nemci pred svojim zlomom odpeljali iz Maribora v St. Lambrecht. Pred dvema letoma je skupina naših otrok letovala v Avstriji, kjer so ji domačini dali sveženj arhivalij, ki da se nanašajo na naše kraje. Ko so ga prinesli v naš arhiv, smo ugotovili, da je to del Steindlove registrature (poročila okrožnih vodij o partizanskih napadih in njegove brzojavke šefu civilne uprave Uiberreitherju za mesec november in december 1943).

Od okrožnih vodstev Koroške ljudske zveze oziroma Štajerske domovinske zveze ima dokaj dobro ohranjeno registraturo okrožje Kranj, manj gradiva ima Radovljica. Pomembnejše od obeh registratur pa je gradivo blejske podružnice Državnega propagandnega urada za Koroško, posebno za proučevanje nemške propagande proti osvobodilnemu boju.

S Štajerskega je ohranjena registratura trboveljskega okrožja; pomembnejša bi bila vsekakor registratura celjskega okrožnega vodje Dorfmeistera, če bi bila ohranjena v celoti. Dorfmeister je bil pobudnik mnogih zlih dejanj ne samo v svojem okrožju, marveč na Štajerskem sploh (protipartizanski boj 1941, ustanavljanje »Selbstschutza« spomladi 1942 in jeseni 1942, odgon sorodnikov talcev v koncentracijska taborišča itd.). Žal je ohranjeno le bolj gradivo njegovih podrejenih oddelkov in dnevnik njegovega naslednika Mayerhöferja od 1. novembra 1944 do 1. maja 1945. Za okrožna vodstva Brežice, Maribor-mesto, Maribor-okolica, Ptuj in Ljutomer imamo le borne ostanke njihovih arhivov.

Od registratur vodstev krajevnih skupnosti Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze so ohranjene le malenkosti. Tako imamo le dele registratur za krajevne skupnosti Zagorje ob Savi, Prevalje, Ravne in Tržič.

Nič nismo na boljšem glede Wehrmannschafta obeh omenjenih zvez. Gradivo Wehrmannschafta je pomembno predvsem za proučevanje oboro-

ženega boja, saj so ga na Štajerskem vsa štiri leta uporabljali za protipartizanske akcije. Toda za Štajersko so popolnoma ohranjene le registrature obeh celjskih Standart, II. bataljona Wehrmannschaftsregimenta »Untersteiermark«, ki ga je Šlandrova brigada popolnoma uničila v Mozirju in s tem zaplenila tudi registraturo, dalje nekaterih alarmnih čet, ki so bile uničene v naši ofenzivi v zgornjem delu Savinjske doline, na Pohorju in na Kozjanskem. Nimamo pa registratur ostalih Standart, Sturmov, bataljonov pa tudi ne registratur vodje Wehrmannschafta Blascha oz. Steindla kot tudi ne štaba polka »Untersteiermark«.

Nasprotno pa so popolnoma ohranjene registrature vodje Wehrmannschafta za Gorenjsko in Mežiško dolino ter vodij treh oziroma štirih Standart, to je gradivo, ki ni toliko pomembno, ker na Gorenjskem Wehrmannschafta niso uporabljali za protipartizanske akcije in so že poleti 1942 zaradi partizanskih napadov ustavili njegovo delovanje, v jeseni 1942 pa so ga prevedli v SA, ki je na Gorenjskem le životarila.

Ker ni bilo registratur višjih vodstev Wehrmannschafta oz. SA, so arhivarji izločili iz drugih fondov povelja in okrožnice višjih vodstev, jih združili, ne oziraje se na fonde in tako ustvarili neke vrste zbirke arhivalij višjih vodstev ter s tem razbili načelo provenience.

Skupina fondov nemških oblastnih organov na Gorenjskem in Štajerskem je najobsežnejša, saj predstavlja več kot polovico nemških arhivalij. Nimamo nobene od registratur šefov civilne uprave, ker sta oba proti koncu leta 1941 prenesla svoja sedeža z Bleda v Celovec oziroma iz Maribora v Gradec. Nasprotno pa so zelo dobro ohranjene registrature deželnih svetnikov (Landratov) na Gorenjskem, posebno kamniškega, ki v svojih dopisih zelo pogosto obravnava vprašanja osvobodilnega boja in lastnih policijskih, političnih in gospodarskih protiukrepov. Za Štajersko je slabše, ker sta dokaj dobro ohranjeni le registraturi celjskega in trboveljskega deželnega svetnika, slabše pa registratura brežiškega deželnega svetnika.

Od občin na Gorenjskem in Štajerskem so ohranjeni le deli registratur občin Zagorje, Ormož in Guštanj.

Manj pomembnejše in nepopolno je gradivo urada Pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemštva v Mariboru in njegove izpostave v Brežicah, ki zadeva predvsem zaplembo slovenskega imetja in naselitev Nemcev. Večino pomembnejših arhivalij so Nemci odpeljali v Avstrijo.

Enako je z registraturo Nemškega pooblaščenca za preselitev Nemcev iz Ljubljanske pokrajine. Manj vredne dokumente so pustili v Ljubljani, pomembnejše pa so spomladi 1945 odpeljali v Celovec, kot je to razvidno iz dopisov samih.

Za gospodarsko zgodovino bo dobrodošel del registrature Energieversorgung Süd, to se pravi podjetja, ki je izkoriščalo vse premogovnike in elektrarne na Spodnjem Štajerskem.

Vrzeli v nemškem arhivu so tedaj zelo velike, to pa zato, ker so Nemci arhivalije pred zlomom ali zažgali ali pa odpeljali v Avstrijo. Ko se je fronta približala nemškim mejam, je vodja strankine pisarne Martin Bormann 18. septembra 1944 izdal »naredbo o zaščiti strankinega arhivalnega gradiva v ogroženih obmejnih pokrajinah«, s katero je ukazal, naj vsi strankini uradi pregledajo svoje registrature, izločijo vse pomembnejše gradivo, ki ga ne rabijo več pri svojem dnevnem delu, in pošljejo daleč

nazaj v zaledje. To je veljajo verjetno tudi za urade Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze. Precej arhivalij je uničilo zavezniško bombardiranje (v Mariboru in Ptujju), ponekod pa so propadle ali pa izginile, ker ni bilo nikogar, ki bi jih spravil.

3. Italijanski fondi

Italijanske arhivalije so sicer po količini za nemškimi, po kakovosti pa visoko nad njimi; predvsem zato, ker so ohranjeni vsaj deli registratur osrednjih vojaških, policijskih, oblastnih in političnih ustanov za Ljubljansko pokrajino.

Za proučevanje sistema italijanske okupacije, vseh zlih naklepov in zločinov italijanskih okupatorjev proti slovenskemu narodu in njegovemu boju za osvoboditev bi bila vsekakor najpomembnejša skupina fondov oblastnih organov, med njimi predvsem fond visokega komisarja. Toda v našem arhivu je le del — sicer zelo dragocen — registrature visokega komisarja, medtem ko je drugi del v Državnem arhivu LRS, kjer pa je zaradi pomanjkanja prostorov zaenkrat nedostopen.

Od okrajnih načelstev oz. glavarstev je del registrature iz Logatca, drobci pa so iz Novega mesta in Črnomlja. Od občinskih arhivov imamo 7 drobcev (iz Ribnice, Mirne peči, Grosuplja, Račne in Šmarja) ter dokaj popoln fond občine Tolmin (drobca pa spet iz Bovca in Sežane).

Pomembna je tudi skupina fondov karabinjerskih postaj, v kateri je najpomembnejši in najobsežnejši fond poveljstva karabinjerske grupe Ljubljana, zatem interne čete, imamo pa tudi dele registratur treh karabinjerskih postaj (Borovnica, Senožeče in Grahovo na Primorskem).

Za proučevanje bojev na Dolenjskem in Notranjskem je najpomembnejša skupina fondov vojaških enot, ki jih je bilo zares ogromno, saj je na tri prebivalce prišel en Italijan. Najpomembnejši je fond štaba XI. armadnega zbora, njegovih oddelkov, topništva, inženirije in karabinjerjev XI. armadnega zbora. Enako kot že omenjene arhivalije divizije »Isonzo«, je tudi ta registratura prišla po čudni poti v naš arhiv.

Janko Vertin je že 1941. leta začel zbirati predmete, arhivalije in fotografije, ki bi prišle kdaj v poštev za partizanski muzej. Skrival jih je v bunkerju, ki ga je zgradil v ljubljanskem mestnem muzeju. Precej gradiva je dobil tudi od ravnatelja nekega rimskega muzeja, ki je zbiral po Sloveniji tovrstno gradivo. Ob kapitulaciji Italije je z dr. Pretnarjem in Cirilom Jagodičem pod hudimi okolnostmi zbral arhiv XI. armadnega zbora, kvesture, karabinjerjev in MVAC, vsega 12 velikih zabojev, ki jih je obil s pločevino in skril pod naslovom mestnega muzeja v zaklonišču pod gradom, najvažnejše dokumente pa zazidal v gledališču. Takrat je tudi prevzel še preostalo gradivo, ki je bilo v Pivki pripravljeno za rimski muzej.

Slabše so ohranjene registrature divizij. Še največ je gradiva divizije »Isonzo«, ki je po že prej omenjeni poti prišlo v partizane, dalje divizije »Cacciatori delle Alpi«, medtem ko imamo za druge divizije (»Re«, »Macerata« in »Lombardia«) zgolj drobce. Precej italijanskih vojaških arhivalij, ki se našašajo na slovensko ozemlje, hrani arhiv Vojnogodovinskega inštituta v Beogradu. Ničesar nimamo za Slovensko Primorje, ki je bilo območje skoraj dveh celih armadnih zborov (XXIII. v Trstu in XXIV. v Vidmu).

V prostorih ljubljanskega sodišča je dočakal svobodo arhiv italijanskega vojaškega sodišča II. armade v Ljubljani, ki je nadvse pomemben, saj je zloglasno italijansko vojaško sodišče delovalo skoraj dve leti, razen tega pa je ohranjen skoraj v celoti, poleg tega pa so Italijani poročali vojaškemu vojnemu sodišču o vsakem, še tako majhnem partizanskem napadu, četudi niso poznali imen napadalcev.

Med najpomembnejšimi fondi civilnih političnih ali drugih ustanov je fond ljubljanskega vodstva družbe »Emona«, ki je odkupila premoženje preseljenih kočevskih Nemcev. Vrednost pa mu zmanjšuje dejstvo, da je bila glavna uprava družbe ves čas v Rimu, kamor so ob kapitulaciji Italije prenesli tudi knjigovodstvo, pa tudi že prej omenjeni propad arhivalij njene kočevske podružnice.

Za zgodovinarje bodo zanimivi tudi arhivi fašistične stranke, fašistične mladinske organizacije GILL, tako imenovanega Inštituta za kulturo v Ljubljani in fašističnega tiskovnega urada. Kdor bo proučeval italijanske policijske ukrepe in zločine, ne bo mogel mimo drobcev registratur ljubljanskih in koprskih zaporov.

4. Fondi kvislinških ustanov in enot

Fondi kvislinških ustanov in enot so najskromnejši. Zasegli so jih v prostorih njihove propagande na Taboru in na Bleiweisovi cesti. Gre predvsem za nekaj delov registratur oboroženih enot — domobranskih od jeseni 1943 dalje (šolska skupina, 61. in 63. četa), iz česar ni mogoče napraviti niti približne skice organizacijskega razvoja, kaj šele kaj drugega. Druga skupina obsega arhivske fonde civilnih ustanov v Ljubljani, kot so bili Pokrajinski podporni urad (zimske in socialne pomoči) 1941—1944, Pobotni urad 1942—1945, Finančna direkcija 1942—1945, Mestni preskrbovalni urad 1939—1945, tretja in četrta ljubljanska gimnazija, Tiskovni in cenzurni urad, Uredništvo Slovenca in drugih časnikov, Rdeči križ Slovenije, propagandni oddelek Pokrajinske uprave 1943—1945, fond Državnega ravnateljstva za obnovo NDH v Zagrebu, ki ga je vlada Narodne republike Hrvaške izročila vladí Ljudske republike Slovenije.

Že sama imena uradov povedo, da je ta skupina zelo pisana, je pa najmanj urejena.

IV. Odsek za socialistično graditev

Medtem ko se je področje Muzeja NO in njegovega arhiva omejevalo na obdobje 1941—1945, pa je področje dela novega Inštituta mnogo obsežnejše, saj zajema obdobje celih sto let — od začetkov delavskega gibanja do vprašanj socialistične graditve.

Zaenkrat šele začenjamo zbirati nekatere arhive, in to predvsem organizacij ZKS, množičnih organizacij itd. Ravno tu čaka naš arhivski oddelek zdaj pomembna naloga: najprej evidentirati vse tovrstno gradivo na terenu in ga začeti nato spravljati v arhivsko skladišče. Ob tem pa se odpira vprašanje novih prostorov, kajti sedanji zadoščajo le za gradivo, ki ga že imamo.

Zbrano je že gradivo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje iz Ajdovščine in nekaj fondov organizacij AFŽ.

C. Urejanje in pomagala

Iz tega kratkega pregleda fontov je razvidno, da je večina njih nastala bistveno drugače kot tisti, ki nastajajo v mirnih časih. To se pozna tudi v ureditvi. Mnogo gradiva, predvsem nemškega, je prišlo v arhiv v nekem registraturnem uradu, precej pa je tudi takega, ki mu je bilo težko določiti provenienco, to se pravi ustanovo, v katere registraturi je bilo. Tako stanje in pa nepoznavanje osnovnih načel arhivistike je na primer privedlo arhiv Vojno zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu do tega, da je razbil vse fonde in arhivalije združil samo glede na ime ustanove, ki jih je izdelala oz. odposlala. Pri nas do tega ni prišlo, ker se je vrsta arhivarjev (prof. Jarc, dr. Škerl, prof. Krall, dr. Juvančič, Barbka Lukman) trudila, da uredi arhiv po načelu proveniencie in od tega načela ni odstopala, razen v redkih izjemah, kot pri že omenjeni izločitvi nekaterih vrst arhivalij v nemškem arhivu in pri izločitvi nekaterih italijanskih dokumentov za knjigo »Internacije«. To pa se da glede na dovršeno registraturno tehniko nemških in italijanskih uradov na srečo popraviti. Morda bi bilo tudi bolje, če bi v nemškem arhivu docela pustili nemški registraturni red, ker je bil dober in imel ustrezna registraturna pomagala. Mnogo škode pa je napravila arhivu Komisija za ugotavljanje zločinov, ki je mnogo arhivalij za vedno izrgala iz fondov in jih poslala neznanokam. Nekaj smo jih našli v arhivu Vojno zgodovinskega inštituta, za druge pa še ne vemo.

Glavna težava pri urejanju arhiva je bilo pomanjkanje strokovno usposobljenih ljudi, saj sta na primer še pred tremi leti delala v arhivu le dva strokovno usposobljena arhivska delavca. (Zdaj dela v njem sedem arhivarjev, pet pomočnikov in manipulamt.) Kljub temu so že za večino fondov izdelana arhivska pomagala, ki sicer niso zgolj inventarji, ker grede ponekod v velike nadrobnosti, niso pa tudi repertorij itd. Bolje je s fondom CK KPS, kjer so vse arhivalije že nadrobno popisane in je izdelana tudi kartoteka (imenska in predmetna). Del partizanskega arhiva je posnet tudi že na mikrofilm, v kratkem bomo začeli fotokopirati oz. mikrofilmati pomembne arhivalije iz drugih arhivov.

Arhivalije so doslej že precej uporabljali, tako v trenutne (Komisija za ugotavljanje zločinov, boj za naše meje, obramba beneških partizanov, razni podatki itd.) kot v študijske namene. Tako izdaja na podlagi naših arhivalij Vojno zgodovinski inštitut JLA že od leta 1952 redno tudi zbornike dokumentov in podatkov o NOV v Sloveniji in jih je doslej izšlo že šest knjig (do kapitulacije Italije), tri pa so v pripravi, dr. Maks Šnuderl je izdal »Dokumente o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji«, dr. Metod Mikuž in dr. France Škerl pa sta na temelju našega arhivskega gradiva napisala svoja pregleda narodnoosvobodilnega boja v prvem obdobju, Franček Saje svoj »Belogardizem«, mnogim udeležencem NOB pa so rabile za oporo pri pisanju spominov. Z ustanovitvijo Inštituta pa se bo arhivsko gradivo še mnogo bolj uporabljalo, saj je glavna naloga njegovega zgodovinskega oddelka znanstveno proučevati delavsko gibanje in ljudsko revolucijo na Slovenskem.

Za vse tiste dogodke, ki jih ni najti v arhivalijah, pa zbira arhivski oddelk spominsko gradivo.

D. Stopnja poškodovanosti in konservacija

Partizanske arhivalije so od svojega nastanka do prihoda v arhiv napravile dolgo in naporno pot, ki jim je pustila vidne sledove. Pozna se jim, da so bile izpostavljene vremenskim neprilikam, da so šle iz rok v roke, bile zakopane, zažgane itd. Da so tako slabe, je pogosto kriv tudi papir, ki so si ga znali partizani sicer pridobiti na čudovite načine, ne pa za tako pomembne dokumente vedno dovolj dobrega. Muzej narodne osvoboditve je že pred leti ustanovil konservatorski oddelek, ki naj zavaruje predvsem arhivalije. To dela tako, da jih razlepi, mehanično in kemično očisti, obeli, nevtralizira, zakrpa z japonskim papirjem in končno z obeh strani obda z listoma acetatne celuloze. Doslej je tako obdelal — ali kakor se pravi laminiral — že nekaj tisoč arhivalij. Zdaj v Inštitutu se je številčno znatno okreplil, tako da bo njegovo prepotrebno delo teklo še hitreje.

Tone Ferenc

Viri:

Vse okrožnice in dopisi, ki sem jih navedel, so v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Janko Jarc, izjava 7. XI. 1959, Ivo Pirkovič, izjava 2. V. 1960, Janko Vertin, izjava 12. XII. 1957 pri piscu.

Literatura:

Dr. France Škerl: Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe, *Zgodovinski časopis*, I, št. 1-4, 1947, str. 162—173; dr. Fran Zwitter: Naš znanstveni inštitut, *Slovenski zbornik*, Ljubljana 1945, stran 316 do 321.